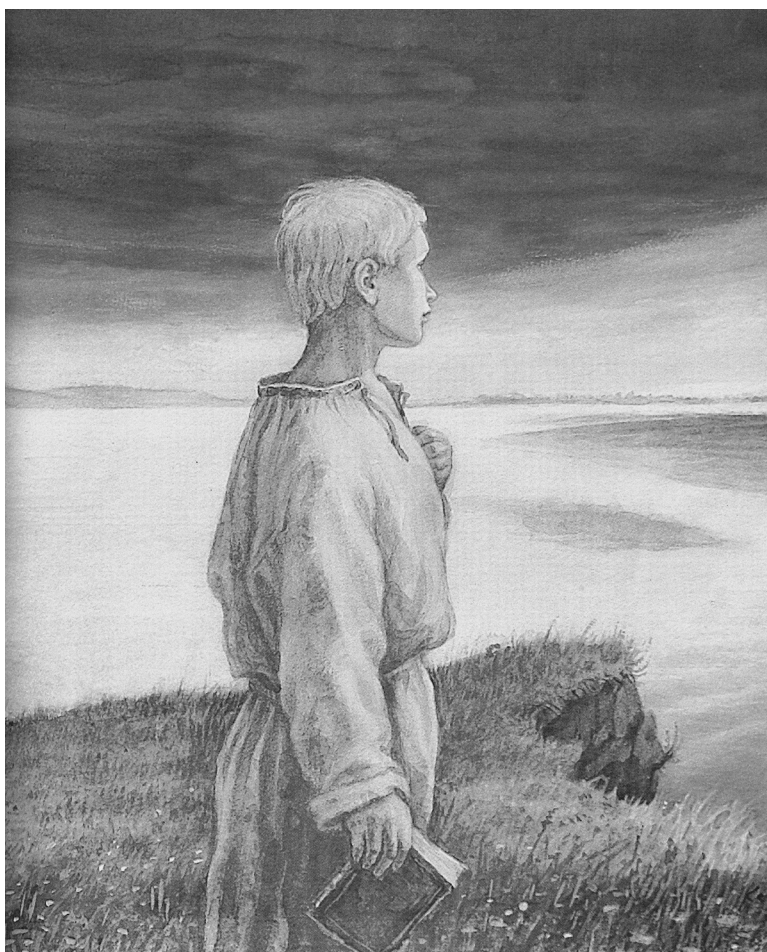

Частина перша

СИРОТА В СВИТИНІ

ЧОРНИЙ ШЛЯХ

Скільки тих шляхів на світі, і куди вони всі ведуть! Увечері сяде дід на призьбі, малий Тарас коло нього, показує дід на темне небо, на зорі і каже:

— Ото Чумацький Шлях!

Дивно, що й на небі шляхи, тільки хто ж ходив ними, невже чумаки?

— Ото їдуть, їдуть мажами, навколо самий степ та тиша, і ковила не шелесне. Глянуть на зорі — ото їм і дорога, — показує дід.

— А вони ж, чумаки, коло нас Чорним шляхом їдуть? — питає малий Тарас.

— Еге ж, Чорним, — покивує головою дід, і довгі вуса аж до грудей звисають.

Чорний шлях Тарас добре знає. Він проходить повз їхнє село, повз самісіньку хату, бо хата їхня саме край села стоїть, кособока, старенька, як бабуся з підсліпуватими очима. Цим шляхом ходять і тато, і мати на панське поле, як його не знати!

— А чого він Чорний, тому що чумаки чорні? — І дивно Тарасові. Їдуть, їдуть чумаки, чорні, засмагли, своїм Чорним шляхом, степами, селами, такими, як їхня Кирилівка, а потім шлях цей аж на небо веде, і на небі його вже Чумацьким звать, бо

там зорі світять, і від них, звичайно, дуже видно і ясно, як удень.

Та дід сміється і хитає головою:

— А того він Чорний, що страшний.

Тільки хотів Тарас розпитати, чому ж він страшний, як покликала Катруся, бо спати вже час було. Ех, шкода, що дід не доказав.

Удень нікого розпитатися. Матінку і тата, тільки на світ займається, вже на панщину женуть. Удома хазяйнує старша сестра Катруся, а їх же, дітей, п'ятеро, за всіма доглянь, усіх нагодуй, а самій ще тільки чотирнадцять років.

Хоча й кажуть люди: «Година вам щаслива, щоб ви бачили сонце, і світ, і діти перед собою», та невелика радість оті діти у кріпака, бо й не бачиш їх перед очима. Ростуть, як бур'ян, — ні їх нагодувати, ні їх приголубити. А там виростуть — підуть поневірятися по наймах, та це й добре; а то як заберуть до панського двору або в москалі¹ хлопців віддадуть, тоді вже прощайтеся!

Катруся, дарма що невеличка, бігає, пораяється, турбується про всіх, ще час знайде квіти коло хати полити та прополоти. Хоч і стара хата і покрівля вже почорніла, та як зацвітуть Катрусині чорнобривчики та маки — веселіше стане на серці, а Катрусі вже й не шкода, що не бігала вона з дівчатами гуляти, а все коло роботи, все ніколи їй.

¹ Москалями в ті часи називали солдатів.

Ніколи Катрусі. Тарас народився — його няньчила, потім Яринку, потім Марійку, Йосипа...

Ніколи. Коли її розпитувати?

Та воно, правда, і в Тараса справ чимало. У ставку викупатися треба? Треба! З хлопцями в поросі вивалятися треба? Треба! А потім знову викупатися. Їсти схочеться, та однаково нічого додому бігти — нема нічого. Може, якусь скоринку Катруся суне або він щось сам знайде у садку. Потім до кузні забігти, як коваль працює — подивитися. Гупає він молотищем, іскри летять, а сам сміється. Кажуть, у них такий коваль, що й у Вільшаній нема. Еге ж, у Тараса також справ багато, незчуєшся, як і літній довгий день мине.

Оце вже він утік від свого товариства, заховався в густих кущах калини і замріявся. Він любить отак — захватись десь у бур'яні чи в калині, дивитися на небо і мріяти, мріяти... Зараз воно синє-синє — небо над головою, і здається йому, що це великий високий дах, а там, удалині, десь на обрії, дах цей спускається до землі.

«Там його стовпи залізні підпирають! — думає Тарас. — За горою, напевне, як іти і йти цим шляхом, так можна й до стовпів добрести і побачити, що за тими стовпами. А як на могилу, що за селом, злізти, то, може, й видно їх...»

Микита, старший брат, мабуть, уже бачив ті стовпи, бо як батько чумакував, то брав його з собою до Одеси. Але ні, краще не питати Микиту, краще самому піти на могилу й подивитися.

Тарас вилазить із своєї схованки, підтягає міцніше очкурець на штанцях, як годиться всякому мандрівникові, і біжить до могили. Це треба долиною, потім левадою, потім ще трохи долиною, а там і могила; він до вечора ще встигне.

Могила висока-висока. Казав дід — там поховані славні козаки. Уночі страшно дивитися на неї. Мабуть, виходять ті козаки з могили, гомоняють між собою. І цікаво, і страшно! А зараз не страшно — адже ще день, і сонечко тільки хилиться до гори. Пробіг він леваду, пішов повільніше.

Чому, як лежав, здавалося зовсім близько, а тепер — іде, іде, а ще й до могили не дійшов. От, нарешті, могила. Зліз на могилу, бачить — унизу з одного боку село, усе в садах. З-за гіллястих старих верб та струнких тополь видно дерев'яну темну церкву з трьома банями й залізними хрестами.

І з другого боку село і така ж церква з трьома банями й залізними хрестами. От тобі й на! Це ж його село!

Зупинився Тарас: пізно вже. Ач, і сонце майже все за гору сховалося.

«Ні, — думає він, — піду вже я завтра. Як Катруся пожене корів до череди, я й піду до стовпів. Сьогодні я одурю Микиту... Скажу, бачив ті залізні стовпи, що небо підпирають, а зараз піду додому, он і церкву нашу видно!»

З гори легше, ніж на гору, — скотився і незчувся як. Риплять мажі, поволі йдуть круторогі воли.
— Агей, мої половіі! — чути.

А десь на задніх возах виводять:

Над річкою бережком
Ішов чумак з батіжком.
Гей, гей, з Дону додому!

Зупинився Тарас. Розглядає мережані ярма, прислухається до знайомої пісні.

Постій, чумак, постривай,
Шляху в людей розпитай,
Гей, гей, чи не заблудився!
— Мені шляху не питать.
Прямо степом мандрувать,
Гей, гей, долю доганять!

— А куди ти, парубче, мандруєш? — спитав його дядько, що їхав паровицею на передній мажі.

Бриль на ньому широкий, з-під нього, як з-під даху, засмагле суворе обличчя видно.

— Додому, — каже Тарас.

— А де ж твоя домівка, небораче?

— В Кирилівці.

— Так чого ж ти йдеш до Моринців?

— Я не до Моринців, я до Кирилівки йду.

— А коли до Кирилівки, то сідай, парубче, до мене на мажу, ми й доведемо тебе додому, — проясніло усмішкою суворе обличчя. Підняв, посадив на скриньку, що стояла на передку.

— На, поганяй. Дивись, який чумак!

Дали батіжок у руки, і Тарас, задоволений, гордий, сидить, сяє, як нова копійка. Ще б пак: як справжній чумак додому повертається!

Шлях не спить, не гуляє.

Їдуть, риплять на ньому мажі, поволі ступають спокійні круторогі воли. Далеко-далеко вони брели. Переправлялися через ріки, пили дніпрову чисту воду і ревли на рев його непокірних порогів, ступали по цілинних безмежних степах, скуштували на півдні гіркокого долину, спочивали коло самих солоних озер. Нелегкий шлях пройшли вони, та, спокійні, міцні, були вірними товаришами в дорозі своїм хазяїнам. І без води не раз засинали й прокидалися, та йшли. І от повертаються додому, везуть сіль, везуть рибу. Рідний спориш уже під ногами. Чують вони — вже близько домівка. Турботливий хазяїн вийме занози і зніме надовго важкі ярма, а пестлива хазяйка чиститиме й годуватиме своїх сірих, чи полових, чи мурих годованців і доглядатиме до нової мандрівки.

— І мене вдома таке ж мале дожидається, — каже хтось на сусідньому возі. — Чи живі вони там, чи за панською ласкою, може, вже з голоду попухли...

— І де не проїздиш — скрізь однаково, — обізвався рябий невеличкий дядько. — Он за Дніпром у шинку кума стрів. Каже — несила, тікають люди.

— Та то вже так, — обізвався хазяїн мажі, на якій їхав Тарас, — як на пана поробиш, то й цей Чорний шлях білим здається.

— А чого ж він Чорний? — не стерпів, спитав Тарас.

Помовчав чумак, потягнув люльку, усміхнувся до Тарасика. Мале таке, біляве, років шість йому, а очі цікаві до всього.

— А того, хлопче, що цей шлях був колись найстрашнішим, найнебезпечнішим. Було, на валку й розбишаки-харцизяки нападуть. Колись самим чумакам і їхати було небезпечно. У степах без запорожців не проїдуть, ну, а ті вже й без стежки стежку правильну знайдуть. Через те й Чорний, що лиха на ньому немало набиралися. Так він за дідів-прадідів звався, так і тепер зветься, бо й тепер лиха не менше.

Хотів ще розпитати Тарас і про запорожців, і про розбишак. От чумаки — такі бувалі люди, усе вони знають! Та бачить — уже насправді їхнє село проти гори стоїть.

Закричав весело:

— Онде! Онде наша хата!

— А коли ти вже бачиш свою хату, то й біжи собі! — мовив хазяїн, зняв хлопця і поставив на землю.

— Нехай іде собі, — звернувся він до товаришів.

— Нехай іде собі, — мовили чумаки. Усміхнувся їм Тарас і чкурнув по дорозі, а чумаки зупинилися «становищем» на останню ніч своєї мандрівки.

— Оце вже завтра вдома ремигатимеш! — сказав молодий до свого вола.

Він, може, й пішки побіг би додому, як той білявий хлопець, та старі чумаки знають порядок: усі разом вернуться. Встромив старший кий у землю, витяг кухар казан і тагани, і понад шляхом виріс чумацький табір.

А Тарас уже підбігає до села. За мандрівкою та розмовами і не помітив, що вже засутеніло зовсім.

Зійшла перша вечірня зірка, а за нею друга, і вплив дворогий чередник їхній — місяць.

«Оце вже лятимуть тато й мама», — думає Тарас.

От і їхня яблунька, Катрусина улюблениця, от і їхня хата. А коло хати на зеленому спориші сидять, вечеряють тато, мама, брати і сестри. Його меткі очі вже роздивилися. А де ж Катруся?

Стоїть Катруся, його невтомна нянька, коло дверей і дивиться на перелаз.

— Прийшов! Прийшов приبلуда! — закричала вона, побачивши Тараса. — Сідай вечеряти, приبلудо! — і сердиться, і всміхається Катруся.

Сидить Тарас за вечерею, з великої спільної миски дерев'яною ложкою набирає юшку. Хочеться йому дуже перед Микитою похвалитися, що бігав він до залізних стовпів, а що, як Микита насправді їх таки бачив і питає, які вони? Може, розказати, як він з чумаками їхав і вже знає, що то за Чорний шлях коло них проходить? Але тато і матінка зажурені, мовчки сидять і до дітей не заговорять. Мовчить дід.

— Гляньте, мамо, — закричав Микита. — Іде вже коваль, прощається з усіма.

— Куди коваль іде? — схопився Тарас. Це ж його приятель коваль, той, що до нього він удень бігав.

— Продав його пан, — ледве стримуючись, каже батько, — продав, на хорта виміняв.

— Що ж, панам лихом кидати — не плугом орати, — мовив дід.

Бачить Тарас: шляхом іде гурт людей, іде молодий коваль, гарний такий, чорнобривий. Стара мати йде й плаче, хлопці й дівчата проводжають. Зупинився коло їхньої хати, вклонився. Заплакала мати, і Катруся заплакала. І в Тараса сльози на очах.

Пішли Чорним шляхом. Тихо каже Тарас дідові:

— А я знаю, що то за Чорний шлях.

— А які ж нам шляхи і знати, крім чорних? — каже дід і сумно схиляє голову з сивими довгими вусами.

МАНДРІВКА ДО МОНАСТИРЯ

Дід, як древній дуб, — кремезний та міцний. От він іде рівною ходою, ноги впевнено ступають по закуреному шляху, і такі вони звичні, ці порепані чорні ноги, і до пороху, і до каміння, і до глибоких колій, що дід не звертає на це уваги, іде собі й думає про своє та щось бурмоче сам до себе.

Тарас весь час бігає то праворуч, то ліворуч, то в ярок подивиться — що там, то коло гаю в кущі залізе — чи не знайде ягід, то задивиться на пташок, що вместилися собі на гілці й цвірінчать, цвірінчать!..

За дідом та за Тарасом підтюпцем біжить маленька Яринка.

Вона так уже плакала, так плакала, щоб і її взяли, а то мати не пускала, боялася, що змориться дуже. Катруся теж дуже хотіла піти, та їй ніяк не

можна — яке там не є, а господарство, і Йосип малий на руках. А ще матінка бідна зовсім нездужає: як прийде з панщини, так і звалиться, мов серпом підрізана. Катруся тільки засмутилася трохи, а потім змахнула сльозинку, і ще свого червоного кісника в коси Яринці пов'язала, і свою спідницю дала, а матінка запнула хустинкою. Спідниця, хоч і підперезана окравкою, та все ж таки довга, до п'ят, ледве босі ноженята видно. Та це нічого. Іде Яринка, як доросла, ніхто й не скаже, що сім год тільки.

— Бач, яка дівка! — засміявся Тарас. Катруся наказала дивитися за сестрою, бо він же старший за неї.

— Діду, ви ж не погубіть їх по дорозі, — просила мати, поцілувала доню і сховала її у кишеню рясної довгої спідниці пиріжечок з калиною.

— Ти ж дивись, Тарасику, не бігай від діда, вони старі, за тобою не вженуться, а то як загубишся...

— Ото він і є такий, що загубиться, — пробурмотів дід, — його в море кинь — він як у своїй хаті буде.

— Ну, щастя вам у дорозі!

Йдуть вони на прощу аж у Мотронинський монастир.

Дід іде, бурмотить щось, ледь ворущачи губами, — то всміхнеться, то зітхне, — це вже, звісно, старі, вони й самі до себе можуть балакати, а цей дід старий-престарий, скоро йому вже сто років мине. Та нічого ще, держитися. От навіть у Мотронинський монастир пішов.

— Діду, що ви там шепочете все? Ви розкажіть краще мені! — присікався Тарас.

Діда й не треба довго просити. Весь він поринув у спогади, і вже байдуже йому, що поруч з ним мале хлоп'я йде, — розказує про те минуле, чого ніколи не забуде.

— Як іду я цими шляхами, так і згадую славного Максима, згадую гайдамаків. В оцих лісах вони збиралися, отут панів проклятих били. Давно те було, я ще молодий був. Еге ж, давно... Прокляті пани ляські задумали нашу землю всю загарбати, всіх людей на свою віру перевернути, всіх нас окатоличити. Знущалися — і сказати не можна як!

Був у Вільшаній титар¹ — Данило Кушнір. Кажали люди — такий уже чоловік, що другого такого і не знайдеш. І що ж з ним зробили! Замотали руки соломою та й підпалили, а потім зарубали на смерть. Та хіба титаря одного! Слово не так — вони до в'язниці, вони катувати. Не стерпів народ, пішов у гайдамаки — боронити бідний свій край. Кажали ще люди, ніби цариця золоту грамоту написала, щоб усіх панів ляських повбивали та вільні собі жили. Був у нас отаман — орел — запорожець Максим Залізняк. Бачив його, бачив, як приїхав він з Мотронинського монастиря. Як глянув на нас, серце в мене запалало.

— З того монастиря, куди ми йдемо? — питає Тарас і аж захлинається від цікавості.

¹ Церковний староста.

— Що воно за книга така? — спитав старий. — Скільки живу, такого не чув.

— «Кобзар» зветься, а написав Тарас Шевченко.

— Ану, візьми папірця, — мовив подорожній, — перепиши мені, хлопче, хоч трохи.

Вранці поїхали собі далі шляхом, додому, а за пазухою заховані були рядки з того дивного «Кобзаря», написані простими рідними словами, про недолю, про неволю, і шепотіли уста:

Високії ті могили, —
Чорніють, як гори,
Та про волю нишком в полі
З вітрами говорять.

І полинула чутка по всіх шляхах про дивного кобзаря.

І чекали люди його пісень, і говорили нишком про волю.

ЗМІСТ

Частина перша. Сирота в свитині	3
Чорний шлях	4
Мандрівка до монастиря.....	12
Перший дяк	21
На панській гулянці. Весілля.....	26
Смерть матері	38
Мачуха	40
Чумачка.....	49
Спадщина.....	79
По дядках	81
Чабан, маляр, кухар.....	90
«Мій власний художник»	96
Частина друга. Художник	103
У Вільні, городі преславнім.....	104
У цехового майстра живописних та малярних справ	121
Біла ніч. Свято	139
Біла ніч. Зустріч	158
Змова друзів.....	164
Вода камінь точить	175
Друзі з Олімпу	181
Він побачив Пушкіна.....	190
Ціна портрета	201
«Час проводили концертом і акціоном».....	211
Академія!.....	227
Кобзар.....	245